

pojedinih psalama koja označuju brojeve, onda se dobiva shema redoslijeda citiranja psalama preko jedne sedmice u službama Zapadne crkve. Ovu je raspodjelu psalama proveo već sv. Benedikt u 6. st: ps I—CVIII dolaze na Jutarnji, ps CIX—CXLIV na Večernji. Za Laude (matutin) upotrebljavaju se psalmi koji počinju sa laudate, hvalite, ili imaju takav sadržaj. Ovakvi psalmi u Fra imaju iza naslova ćiriliska slova koja označuju brojeve psalama: LXII, LXIII, LXIV—CXLVIII. Za male časove upotrebljavao se ps CXVIII, a on manjka u Fra.

S obzirom na zapadnu shemu recitiranja psalama nastaje pitanje: u koju se svrhu upotrebljavao ovaj komentirani psaltir i da li ima kakvih indikacija za nju? Iza naslova ps XVIII dodana je rubrika samo u Fra: *čti rusie* (veselo), a on se recitira na Jutarnji Božića, Spasova, na blagdane Majke Božje, apostola i anđela. I uz naslov ps XXVI stoji: *čti pravo i rasmatrai friško*. Ovaj psalam dolazi na Jutarnji Velikog petka, Vel. subote i u oficiju za mrtve pa se trebao čitati pažljivo i trijezno. Prema tome, to su dvije glavne oznake za citiranje psalama koji izražavaju radosna i žalosna čuvstva koja odgovaraju takvim blagdanima. Kako polemični ton komentara ne bi mogao služiti i za molitvu, to su se komentirani psaltiri vjerojatno upotrebljavali kao priručna knjiga u školama za eksplikaciju psalama i za njihov redoslijed u liturgijskoj upotrebi. Naime, Fra ima komentar odmah iza pojedinog versa, a nije kao kod nekih ćir. psaltira tekst psalama odijeljen na lijevom, a komentar na desnom stupcu. U tom bi se slučaju, u nestašici pravih psaltira, lako mogli citirati psalmi iz takvog kodeksa. Ovakve su knjige bile vrlo potrebne prvim slavenskim školama za književno i zvanično formiranje mlade generacije počevši u prvom takvom centru u Moravskoj. Odatle su zračili prvi tragovi slavenske pismenosti i književnog repertoara na sve strane. Tu su i stsl. psaltiri mogli usisati utjecaje zapadnih latinskih psaltira i prenijeti ih na jug (Ohridska škola), gdje su im se pridružili istočni elementi. Iz takvih južnih ili pograničnih područja bio je vjerojatno i prototip predložka Fra, u kojem se ukrštavao leksik i obred istočnih i zapadnih crkvenih područja, a ostavili su tragove i u Frašćičevu komentiranom psaltiru iz 15. st.

Marija Pantelić

Словенска писменост, 1050-годишнина на Климент Охридски, Народен музеј Охрид 1966. Редакциони одбор: Петар Хр. Илиевски, одговорен уредник — Димче Коцо, Гоце Митески, Владимир Мошин, Рада Угринова. Str. 1—156 + reprodukcije u crno-bijeloj tehnici i boji.

1050. godišnjica smrti Klimenta Ohridskog ponukala je Narodni muzej u Ohridu da prezentira naučnoj i široj javnosti svoje eksponate, i to po tematskom sistemu, i na taj način podsjeti na kulturnu klimu Makedonije u doba djelovanja učenika solunske Braće Ćirila i Metodija — ohridskih patrona Klimenta Ohridskog i Nauma. Tim povodom organiziran je Odbor za proslavu u koji su ušli istaknuti kulturni i javni radnici iz cijele zemlje. Uz taj odbor djelovao je i organizacioni odbor za izložbu s odgovornim stručnjacima za postavljanje pojedinih sektora izložbe. Izložba je imala ove sektore: za epigrafske spomenike i slaven-

ske rukopise, za grčke rukopise, za arhitektonske spomenike i materijalnu kulturu i za ikonografiju.

Uz izložbu Narodni muzej u Ohridu predao je javnosti i Zbornik radova — *Slovenska pismenost*. Zbornik je, očito, imao zadatak da pruži posjetiocu potrebna znanja te mu omogući da dobije širu platformu s koje bi gledao na predstavljene eksponate, a ne da bude direktan vodič po izložbi. Zbog toga je on i obuhvatio neke članke koji nisu u najužoj vezi s izložbom ili su u nekoj formi javnosti već poznati.

Organizacioni odbor izložbe izložio je u predgovoru Zbornika (na makedonskom, ruskom i francuskom jeziku) historijat jubileja i donio podatke o opsegu izloženog materijala, obliku eksponata i postavci izložbe. Organizatori su željeli »izborom pristupačnog materijala, u svijetlu novih otkrića i suvremenih koncepcija, baciti novi zračak svijetla na našu veliku no još nedovoljno poznatu kulturnu prošlost«.

Kako povijest slavenskog pisma počinje sa sačuvanim epigrafskim spomenicima, to su prvi radovi u Zborniku vezani uz ovu temu.

Uvodni je rad u zborniku Vj. Štefanića: *Prvobitno slovensko pismo i najstarija glagolska epigrafika* (str. 13—30). Iako se na prvi pogled čini, da je članak pisan za široku čitalačku publiku, jer se ne zapažaju note pod crtom, taj je članak pisan vještinom dobrog poznavaca kako geneze glagoljskog pisma (I dio članka) tako i glagoljskih epigrafskih spomenika (II dio članka). Taj je rad jasno i na pristupačan način sintetizirao dosadašnje teze o postanku slavenskih pisama. Autor je sklon mišljenju o revolucionarnom, samostalnom stvaranju glagoljskog pisma pri čemu naročito insistira na rekonstrukciji fonološkog sistema koji leži u osnovi grafijskog sistema slavenskog pisma. U vezi s genezom pisma progovorio je autor i o geografskim područjima na kojima se u najstarijem periodu od polovice IX do XII v. raširila slavenska pismenost. Zatim je na osnovi izvora (azbučnih molitava i abecedarija) prikazao fonološko-grafijski sistem glagoljice, odredio paleografska područja i periodizaciju glagoljskog pisma uz navođenje izvora pojednog pisma, naveo čitaoca da paleografski gleda razvoj glagoljskog pisma obzirom na morfologiju slova, linijski sistem i dr. Objasnio je distinkciju uglatosti i oblosti, ukratko, podučio čitaoca kako i na što ima gledati u slavenskim rukopisima te je u tom smislu članak pravi udžbenik. No ne samo to — ovaj je članak, uz članak VI. Mošina u istom Zborniku, dao poticaj za daljnja razmišljanja o historijatu razvoja slavenskih pisama (v. npr. članak O. Nedeljković: Poluglasovi u staroslavenskim epigrafskim spomenicima »Slovo« 17, Zagreb, 1967).

Na ovaj pregled razvoja glagoljskog pisma nadovezana je analiza epigrafske građe najstarijega perioda do kraja XII vijeka. Ona je od interesa za morfologiju glagoljskog pisma stoga što je starija od rukopisnih spomenika, što je direktno ili indirektno datirana i sigurno lokalizirana. Osim toga su u posljednje vrijeme pronađeni epigrafski spomenici u Preslavu koji se datiraju od 893 god. i dalje koji dokumentiraju udio glagoljskog pisma u stvaranju mlađeg grafijskog sistema — ćirilice. Što se tiče morfološkog razvoja slova, pojava samostalnih varijanata na raznim lokalitetima, tvrdi autor, ne isključuje ni međusobne kontakte u različitim glagoljskim središtima. Preslavski znaci ostavljaju

još otvorena pitanja u pogledu geneze i prioriteta varijanata, kao što je neriješeno i pitanje utjecaja ćirilskog pisma na glagoljsko u Makedoniji i izvan nje, dok je utjecaj glagoljice na ćirilicu u Makedoniji, Zeti i Bosni poznat. Pobjedonosni razvoj glagoljice zaustavljen je u Hrvatskoj zbog otpora što ga je dalo latinsko pismo. To su u glavnim crtama misli koje je autor izrazio u ovom članku. Šteta je što je članak nagrđen većim brojem ružnih štamparskih i tehničkih grešaka (tako npr. na str. 17, desni stupac r. 14 izostavljena su čak četiri reda teksta, na str. 19 u tabeli gdje je kliširana glagoljska azbuka ispala su slova iže do pokoj, a tako su ostala nečitljiva i druga kliširana glagoljska slova). Stoga je, zbog široke upotrebne vrijednosti članka, pohvalno što se u ovom broju »Slova« donosi ovaj članak na hrvatsko-srpskom jeziku. Uz ovaj kao i ostale članke u Zborniku dani su sažeci na ruskom i francuskom jeziku, a sami su članci na makedonskom.

VI. Mošin nadovezuje na istu temu člankom *Najstarata kirilska epigrafika* (str. 35—43). U pitanju geneze slavenskih pisama VI. Mošin je pristaša mišljenja da se apologija Ćirilova pisma kod Črnorisca Hrabra odnosi na glagoljicu te da je moguće da se pod imenom Hrabra skriva sv. Naum Ohridski. Na temelju rezultata I. Goševa autor nadalje smatra da najstariji natpisi epohe kneza Borisa i Simeona predstavljaju prvobitni stadij u razvoju ćirilskoga pisma. Konačno »ustroenie« ćirilске azbuke može se pripisati Klimentu Ohridskom u posljednjim godinama njegova života između 913. i 916. godine. Epigrafske spomenike najstarijeg razdoblja dijeli autor na hronološke slojeve i utvrđuje paralelno postojanje dva tipa pisma: svečanoga (sličnoga ustavnom pismu) i običnoga analognog nekaligrafskom pismu zapisa.

O slavenskim rukopisima piše jedino Rada Ugrinova-Skalovska u članku *Spomenici na staromakedonskata pismenost* (str. 63—72). Ćirilometodska tradicija nastavlja se u krugu Ohridske i kasnije Kratovske škole. Autorica je izvršila periodizaciju makedonske pismenosti od početka, tj. od XI vijeka, do pojave suvremenoga literarnoga makedonskog jezika i uvela termin srednjomakedonski za spomenike nastale na teritoriju Makedonije počevši od 12. vijeka, dok za stariji period ostavlja opći naslov staroslavenski. Uz ovaj rad veže se i znatno skraćena i bez naučne aparature već prije objavljivana studija. B. Koneskog: *Ohridska književna škola* (str. 57—62). Ovdje je riječ o Klimentu Ohridskom kao osnivaču Ohridske književne škole i dosljednom nastavljaču djela Ćirila i Metodija koja je čuvala tradiciju prvih slavenskih prijevoda ne samo u jezičnom pogledu nego i po upotrebi glagoljske azbuke. Utjecaj ove škole osjećao se u toku daljnjih perioda i izvan predjela Makedonije u bosansko-bogumilskoj i uopće južnoslavenskoj kao i u ruskoj pismenosti.

Pod naslovom *Klimentova tradicija vo književnosta* (str. 73—86) H. Polenakovića publicira se dio, već objavljene monografije o Klimentu Ohridskom. U njem je prikazana Klimentova književna tradicija u staroj makedonskoj književnosti, u književnosti makedonskog preporoda, srpskoj književnosti i u narodnoj tradiciji od Ohrida do Bosne. Uz ovaj rad veže se koristan bibliografski prilog Vere Vangeli: *Od literaturata za Kliment Ohridski* (str. 87—89).

O grčko-slavenskim uzajamnim utjecajima u različnim formama društvenog, političkog i cjelokupnog kulturnog života, a posebno o najdragocjenijoj kulturnoj manifestaciji — jeziku — govori se u članku: *Grčko-slovenska kulturna simbioza vo Makedonija* Petra Hr. Ilievskog (str. 45—52). Ovdje je možda pretjerano naglašena mirna grčko-slavenska simbioza, za koju bi bila zaslužna Ohridska episkopija koja je, zastupajući ovdje vlastite interese, zastupala ujedno i interese slavenskog pučanstva u suprotstavljanju helenizatorskoj i asimilatorskoj politici Bizantije.

Rezultate arheoloških istraživanja u Ohridu i okolici opisao je na vrlo interesantan način Dimče Koco u članku *Trikonhalnite crkvi vo Klimentovo vreme* (str. 91—100). Arheološka istraživanja u Ohridu osvijetlila su djelomični vacuum znanja o historiji Ohrida od časa dolaska Slavena do vremena Klimenta Ohridskog. U Ohridu i okolici pronađeno je sedam ranobizantijskih bazilika. Do nedavnog otkrića četirikonhalne bazilike na lokalitetu Imaret u Ohridu povijest ovih bazilika bila je gotovo nepoznata. Tragovi na novootkrivenoj bazilici upućuju na doseljenje Slavena na ovaj lokalitet još u VI vijeku, kada su naselili potresom razrušeni Ohrid. U Klimentovo vrijeme obnovljena je stara trokonhalna bazilika na temeljima izgorjele ranobizantijske. Ostale trokonhalne bazilike kao i jedan sloj Naumove crkve svjedoče o arhitektonskom stilu Klimentova vremena.

Članak *Materijalnata kultura na Slovenite vo Makedonija* Blage Aleksove (str. 141—151) počinje podacima od doseljenja slavenskih plemena na bizantijski teritorij. U članku je zatim dan bibliografski podatak o učenjacima koji su se bavili pitanjem materijalne kulture makedonskog područja od početka XIX v. nadalje. Posebno je obrađen rad na arheološkim istraživanjima u poslijeratnom periodu koji je donio značajne rezultate. Predmetom proučavanja bile su crkve i nekropole slavenskoga perioda, a u posljednje vrijeme pristupilo se proučavanju slavenskih naselja. Arhitektura i slikarstvo ove epohe pokazuje elemente antičke i autohtone kulture, dok zlatarstvo i keramičarstvo stoje pod utjecajem bizantijske kulture. Arhitektura i predmeti materijalne kulture kasnoga srednjeg vijeka stoje također pod utjecajem bizantijske kulture, no osjeća se jača tendencija samostalnosti. U zlatarskom obrtu pak osjeća se utjecaj Zapada putem veza sa Dubrovnikom. Nova otkrića iz oblasti materijalne kulture u Makedoniji i drugih predjela Balkanskoga poluotoka svjedoci su jedinstva te kulture po dolasku Slavena u novu postojbinu.

Uz lijepi slikovni materijal Cvetan Grozdanov u članku *Portretite na Kliment Ohridski vo srednovekovata umetnost* (str. 101—106) prikazuje lik Klimenta Ohridskog i Nauma u zidnom slikarstvu i primijenjenoj umjetnosti od najstarijeg sačuvanog portreta u ohridskoj crkvi sv. Sofije (1037—1056 g.) do u početak 15 v. Likovni nalazi portreta sv. Klimenta svjedoče o popularnosti njegove ličnosti u srpskoj srednjovjekovnoj državi, naročito za Kralja Milutina.

O iluminaciji rukopisa donosi pregled Mara Harisijadis u članku *Grčko-slovenski vrski na područjeto na makedonskata rakopisna ornamentika* (str. 111—124). Članak je obuhvatio širi pregled iluminacije

rukopisa nego je to ograničeno naslovom. Počinje opisom iluminacije najstarijih grčkih rukopisa Ohridskog muzeja (XI—XIV v.) za koju autorica tvrdi da je heterogena po svom tipu i donosi razne aspekte bizantske ornamentike. U posebnom odjeljku govori se o iluminaciji glagoljskih rukopisa starijega perioda te veže iluminaciju Praških listića za prvobitnu umjetničku tradiciju Ćirilometodskog vremena. Iluminaciju grupe makedonskih spomenika smatra simbiozom bizantijske, zapadne i autohtone ornamentike. Za inicijale glagoljskih rukopisa, čiji se karakter razlikuje od grčkih slova, trebalo je tražiti nova rješenja te u njima ima i zapadnih elemenata. Stilizaciju zastavica i inicijala Sinajskog euhologija veže uz primjere romanske ornamentike južnotalijanskih rukopisa. Zastavice i iluminacija ćirilskih rukopisa starijega perioda pismenosti pokazuju gotove forme klasične bizantske umjetnosti, dok npr. Savina knjiga predstavlja evoluciju bizantskog stila koji je poznat u literaturi pod terminom »primitivno-fantastični stil«. Staromakedonski spomenici s jedne strane predstavljaju bizantijski stil, a s druge strane razvoj »narodno-fantastičnog« ornamenta. Konac XII i početak XIII v. karakterizira »teratološki stil«. Bliska makedonskoj teratologiji je i ornamentika srpskih rukopisa XIII v. U XIV v. iluminaciju ćirilskih rukopisa obilježava »geometrijsko-biljni stil« koji je sredinom stoljeća sa svojim raskošnim formama poznat pod nazivom »novobizantijski stil«. Iz Srbije i Bugarske prelazi taj tip u Vlašku i Moldavsku. U XIV v. formiran je skromniji tip ornamenta kojega karakteriziraju isprepleteni krugovi i koji prelazi u Rusiju u XV st. Turska ekspanzija na Balkan donosi ornamentiku biljnih motiva islamske umjetnosti. Zapadna renesansa unosi svoj umjetnički ukus. Taj novi izraz primijenjen je bogato u moldavskih vlaškim rukopisima, ali uz primjenu stila starije južno-slavenske ornamentike.

O počecima slavenske muzičke kulture govori članak Dimitrija Stefanovića: *Ohridski neumski rukopisi i početocite na slovenskata muzička kultura* (str. 129—138). Članak je vrlo informativan, jer čitaoca uvodi u predmet pregledom bizantijske notacije koja je primijenjena u 14 grčkih rukopisa Ohridske neumske zbirke od XI—XIV v. To su: ekfonetski znaci, ranobizantijska neumska notacija X—XII v., srednjo-bizantijska XII—XIV v. i kasnobizantijska XIV—XIX v. Navode se citati iz izvora žitija i ljetopisa koji svjedoče o muzičkoj kulturi prosvjetiteljske djelatnosti sv. Klimenta i drugih učenika Ćirila i Metodija. Prema izvorima može se zaključiti da je pjevanje bilo bitni dio prosvjetiteljskog rada slavenskih učitelja. Pojava neumske notacije u slavenskim rukopisima datirana je sredinom X v. na osnovi arhaičnog tipa ranobizantijske neumske notacije slavenskih neumskih rukopisa pisanih krajem XI i početkom XII v. u Rusiji. Značenje neumske zbirke ohridskih rukopisa otkrio je Vl. Mošin na XII međunarodnom bizantološkom kongresu 1961. godine u Ohridu.

I na kraju: Zbornik je uspješnim i preglednijim ili manje uspješnim priložima svestrano otkrio početke slavenske kulture, prvenstveno makedonskog područja, i tako izvršio ulogu koja mu je bila namijenjena.

Nevenka Linarić